

Topyekûn Savaş Uygulamasının Tarihsel Gelişimi

Ersin EMBEL*

Öz

Neredeyse insanlık tarihi kadar eski sayılan savaşma pratiği, tarihçi Eric Hobsbawm'ın tabiriyle "Devrim Çağı"ndan itibaren birbiri ardına ortaya çıkan ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelere bağlı olarak büyük bir dönüşüm geçirmiştir. 1789 Fransız Devrimi'nin güçlendirdiği ulus-devlet anlayışıyla şekillenen siyasi yapıya ek olarak 19. yüzyılda etkisini gösteren Sanayi Devrimi ile birlikte görülen ekonomik ve teknolojik atılım insanlık tarihi bakımından birer kilometre taşıdır. Sanayi Devrimi'nin getirdiği teknolojik imkânlar üretimi ve toplumu olduğu kadar devleti ve devletin denetim ve örgütleme gücünü de muazzam ölçüde artırmıştır. Özellikle milliyetçilik ve emperyalizm çağında ortaya çıkan düşmanlıkların dünyayı savaşa adım adım yaklaştırdığı 19. yüzyıl sonundan itibaren, yurttaşların savaş faaliyetinin hizmetine koşulması sürecinde devlet, kendisine büyük bir etkinlik kazandıran mekanizmalar geliştirmiştir. Ekonomik kaynakların kontrolü ve işlenmesi kadar gerek eğitim gerek propaganda yoluyla yurttaşların da bir asker haline dönüştürülmesi bu etkinliğin başlıca kaynaklarıdır. Böylelikle tüm toplumun seferber edilebildiği, ülkenin tüm kaynaklarının savaş amacı çerçevesinde kullanıldığı ve dolayısıyla sonuçları bakımından da toplumun tümünü doğrudan etkileyen yeni bir savaşma biçimi ortaya çıkmıştır. "Topyekûn Savaş" olarak adlandırılan bu uygulamanın en saf hali I. ve özellikle de II. Dünya Savaşı sırasında görülmüştür. Bu çalışmada topyekûn savaş kavramının ortaya çıkışı ve uygulamaya geçişi, özellikle Sanayi Devrimi'nin sağladığı koşullar temelinde olmak üzere, Fransız Devrim Savaşları'ndan II. Dünya Savaşı sonuna dek devam eden bir süreç içerisinde incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Ulus-devlet, Sanayi Devrimi, Teknoloji, Topyekûn Savaş, Toplum.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. E-posta: embel@politics.ankara.edu.tr

The Historical Evolution of Total War

Abstract

The practice of war has been transformed dramatically due to the economic, political and social developments which appeared sequentially since “the Age of Revolution,” as historian Eric Hobsbawm’s expression. In addition to political formation that is based on nation-state conception boosted by 1789 French Revolution, economic and technological developments thanks to the Industrial Revolution of 19th century are milestones of history of civilisation. Technological facilities of the Industrial Revolution increased the state power and its organisational capacity as well as production tremendously. Since the end of the 19th century, while the world was approaching a war because of antagonism derived from imperialistic struggles. The state developed highly effective mechanisms to employ the citizens for war efforts. As well as to control and actuate of economic sources, to transform the citizens into soldiers through education and propaganda are the basis of that effectiveness. Thereby, it emerged a new kind of war practice that could mobilise all population and economical sources for war effort. That practice was called “Total War” and the best versions of that practice are the World Wars, especially The Second World War. In this article, the emergence of the concept and practice of Total War will be analysed in a period from the French Revolutionary Wars which are based on great facilities of the Industrial Revolution, to the end of the Second World War.

Keywords: Nation-state, Industrial Revolution, Technology, Total War, Society.

Giriş

İnsanlık tarihine kısaca bir göz atıldığında görülmektedir ki şiddet bu tarihin en önemli parçalarından biridir. Bilinen ilk dönemlerden itibaren şiddete başvurma ve zor kullanımı hem ele geçirme/elde etme yöntemi hem de bir yönetim ilkesi olarak değerlendirilmiş ve sürekli geliştirilmiştir. Hatta bizatihi devlet oluşumunun savaş faaliyetiyle el ele gittiği kabul edilebilir (Tilly, 2001:47-62). Modern teritoryal devlet, fiili işgalin, toprağın ve sınırların çok önemli sayıldığı Westphalia sisteminde, temel örgütlenme modelini ordu ve savaş yapma kapasitesi çerçevesinde kurgulamıştır. Bu çerçevede, üretim, vergi gibi temel mali ve ekonomik konular, hayatta kalma mücadelesinde savaş yeteneğine biçilen bu kritik rol temelinde örgütlenmiştir. Zora ve savaşa yönetsel düzeyde duyulan bu ihtiyaca binaen şiddet ve disiplin de toplumlarının yaşamlarında giderek daha da merkezi bir konum kazanmış, devlet ve buna bağlı olan ordu ile simgeleşerek yakın dönemlerde daha da sağlam kurumsal temellere ulaşmıştır. Bu kurumsallaşma süreci 20. yüzyılda, özgül bir savaş pratiği olarak “topyekûn savaş” düzeyine ulaşılması ile doruk noktasına varmıştır.

Savaşın toplumsal yapı ile böylesine yakın ilişkide olduğu düşünülünce, 1789 Fransız Devrimi’ni, feodalizm, devlet yönetimi, toplumsal ve kültürel yaşam kadar savaş ve savaşın topyekûn

nitelik kazanması olgusu bakımından da bir dönüm noktası olarak değerlendirmek mümkün olmaktadır. 1789'un toplumsal ve siyasal hayata getirdiği devrim niteliğindeki dönüşümler, en başta savaşa, eskiden hiç olmadığı kadar kitlesel bir nitelik kazandırmıştır. Bu nitelik ise, bugün topyekûn savaş adı verilen savaş biçiminin ilk ve en önemli aşaması sayılabilir. Ulus-devlet formasyonunun geliş(tiril)mesine bağlı olarak vatani ve ulusu için savaşılan vatandaş-asker ya da halk-ordu figürünün ortaya çıkması ve buna karşılık gelecek biçimde, karşı taraftaki ulusun da aynı milliyetçi bakış çerçevesinde bütünüyle düşman olarak görülmesi, savaşın kitleselleşmesi ve topyekûnleşmesinin ana çerçevesini oluşturmaktadır.

Topyekûn savaş olgusunun gelişiminde bir diğer önemli gelişme 19. yüzyıldaki sanayi devrimidir. Sanayi devrimi, öncelikle, ölümcül düşmanlıklar yaratacak çıkar çatışmalarına yol açması nedeniyle altyapısal bir etken olarak önem taşımaktadır. Bu bağlamda, topyekûn savaşın en olgun örnekleri olan dünya savaşlarının en temel nedeninin, sanayi devrimi ile gerçekleşen yüksek üretim düzeyinin gerektirdiği pazar ve küresel hâkimiyet arayışı olduğu unutulmamalıdır. Diğer yandan, sanayi devriminin askeri ve sivil alanda sağladığı teknolojik imkânlar olmadan, savaşma biçiminin topyekûn nitelmesini gerektirecek bir farklılık ortaya koymayacağı kabul edilmelidir. Demiryolu veya telgraf kadar sanayi toplumunun geliştirdiği üretim düzeyi ve teknikleri de topyekûn savaşın ulusun tümü tarafından desteklenmesini ve yürütülmesini sağlamıştır.

Yukarıda her iki konu başlığına ilişkin yapılan açıklama da topyekûn savaşın devlet ile ilgili önemli sonuçları olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayım göre, kitlenin savaşa girişi ve kitlesel düzeydeki savaş faaliyetinin örgütlenmesi, yüksek strateji ve makro planlama anlayışı çerçevesinde devletin gücünde ve etkinlik alanında büyük bir artış yaratmıştır. Dolayısıyla ulus-devlete doğru gelişimin belli bir aşamasında ortaya çıkan topyekûn savaş pratiklerinin de yine teritoryal, ulus-devletin şekillenmesinde, hatta niteliksel bir sıçrama yaşamasında belirgin bir rolü olduğu düşünülmektedir.

Dolayısıyla bu çalışmada topyekûn savaş, 19. yüzyıl gelişmelerinin bir sonucu olarak değerlendirilecektir. Topyekûn savaş, söz konusu özgül koşullarda gelişmiş bir savaş biçimidir ve kısaca şöyle tanımlanabilir: Bir ülkenin, düşmanı olan diğer ülkenin tüm savaş kapasitesini (askeri, ekonomik, teknolojik, insani) yok etmek amacıyla, kendi kaynaklarının tümünü, topyekûn bir planlama ve genel strateji çerçevesinde seferber ederek yürüttüğü savaş biçimi. Bu tanım ve bakış çerçevesinde, topyekûn savaşın gelişimine ilişkin olarak başlıca iki konu üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilki, Fransız Devrimi'nin siyasi sonuçları çerçevesinde ulus-devlet formunun ortaya çıkması, diğeri ise sanayi devriminin yarattığı ekonomik ve teknolojik gelişmelerdir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren iki konu da birbirinin içine girmiştir. Örneğin, zorunlu askerlik uygulamasını ya da kitle iletişim araçları ile ulusun "moral gücünü" artırma çalışmalarını hem ulus-devlet yaratımı hem de sanayi devriminin kazanımları çerçevesinde açıklamak gerekmektedir. Dolayısıyla çalışmada tematik değil, kronolojik bir anlatım yöntemi izlenecektir. Söz konusu yöntem çerçevesinde 1789 Fransız Devrimi ve sonrasındaki gelişmelerden 1945'te II. Dünya Savaşı'nın sona ermesine kadar topyekûn savaş kavramının gelişimi, siyasi, ekonomik ve toplumsal etkileri incelenecektir.

Topyekûn Savaşın 19. Yüzyıldaki Teorik ve Pratik Kökenleri

Savaş ve savaşma biçimleri, dünya tarihindeki sistemik ve konjonktürel gelişmeler doğrultusunda değişime uğramıştır.¹ Bugün adına topyekûn savaş denilen savaş biçimi de 19. yüzyılda görülen ve devletlerin iç yapılarından başlamak üzere tüm uluslararası sistemin yeniden ve çok farklı bir biçimde kurgulanmasına yol açan bir dizi önemli gelişme ve etkenin sonucunda doğmuştur. Bu gelişmelerden en önemlileri Fransız Devrimi ile başlayan yeni siyasal süreçler ile sanayi devrimi adı altında anılan teknolojik ve üretimsel sıçramadır. Her iki gelişmenin, savaşın niteliğini ve örgütlenmesini değiştiren siyasal, ekonomik, toplumsal ve teknolojik etkileri bu bölümde ele alınacaktır.

1789 Fransız Devrimi ve Halk-Ordunun Doğuşu

17. ve 18. Yüzyıl Savaşlarının Temel Özellikleri

19. yüzyıl öncesindeki savaflara genel olarak bakıldığında, savaşların göze çarpan en temel özelliği, en geniş anlamıyla, sınırlı olmalarıdır. Bu sınırlılık, dönemin başat ekonomik yapısı, devlet örgütlenmesi ve bu devletlerin oluşturduğu uluslararası sistemin niteliğinden kaynaklanmaktadır. 20. yüzyılın topyekûn savaşı, söz konusu etkenlerdeki değişiklikler üzerine kurulmuştur.

Tarımın ve köylülüğün başat olduğu feodal yapı, savaşın sınırlılığına neden olan bir altyapı etkeni olarak sayılabilir. Emek yoğun bir sektör olarak tarımın başat oluşu, sürekli olarak tarımsal üretimde çalışacak çok büyük miktarda nüfus gerektirmekteydi. Ayrıca, düşük verimlilik düzeyi toprağı ve ürünü daha da verimli kılmakta, savaşlarda, 20. yüzyılın topyekûn savaşlarının aksine, üretim merkezleri olarak kabul edilebilecek işlenmiş toprağı dokunulmamaktaydı. Yerel ve tarıma dayalı feodal ekonomi ve buradan sağlanan vergi geliri, başlıca kaynak olması nedeniyle, hükümdara bağlı savaş makinesinin kurulması ve işletilmesinde son derece etkiliydi. Kapitalizmin olgunlaşması ve sanayi devriminin üretkenliği bu sınırları ortadan kaldıracaktır.

Bu dönemin savaşlarının sınırlılığının bir diğer nedeni de devletin iç siyasal niteliği olmuştur. Vatandaş değil tebaa durumundaki halkın karşısında, o halk ile çoğu zaman ulusal, dilsel, kültürel vb. bir bağı da bulunmayan bir hükümdarın başında olduğu mutlak monarşi, savaşın doğasını da etkilemiştir. Yönetici ile yönetilen arasında açık bir ayrımın ve statü farklarının olduğu bu dönemde, ancak soylulara özgü olan silah ve savaşma tekeli, ordunun ve dolayısıyla savaşın sınırlı bir biçimde örgütlenmesini sağlamıştır. Her şeyden önce bir iç iktidar sorunu olarak, halkın silah ve askerlikten uzak tutulması gerekli görülmüştür. Bu çerçevede, profesyonel (paralı), hükümdara doğrudan bağlı, ulusal bir karakter taşımayan ordular 17. yüzyıldan itibaren merkezi iktidarın kurulması sürecinde yaygın bir görünüm kazanmıştır. İşte söz konusu ordu örgütlenmesi, asker-sivil ayrımının yerleşmesine, savaşın sadece profesyoneller arasında bir mücadele olmasına, sivillerin birer hedef kabul edilmemesine yol açmıştır. Böylece, savaş sırasında halkın gündelik

1 Tarih boyunca savaşın geçirdiği dönüşümle ilgili olarak bakınız: Jeremy Black (der.) (2003) *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı: 1815-2000*, (çev. Yavuz Alogan) İstanbul: Kitap Yayınevi; J. F. C. Fuller (1961) *The Conduct of War: 1789-1961*, New Brunswick: Rutgers University Press; Geoffrey Parker (2014) *Cambridge Savaş Tarihi*, (çev. F. Tayanç ve T. Tayanç), İstanbul: İş Bankası Yayınları.

yaşantısı büyük ölçüde olağan haliyle devam edebilmiştir. Prusya'nın başındaki II. Friedrich'in, ideal savaşı, varlığından sivillerin haberdar bile olmadığı savaş olarak tanımlaması son derece açıklayıcıdır (Holsti, 1996:29-31). Belirtilen siyasi ihtiyaçlar ya da çekinceler nedeniyle tebaanın savaş dışı tutulması ise 20. yüzyıldaki topyekün savaşların vazgeçilmez "moral" kaynağı olan nefret boyutunun henüz geçerli olmaması sonucunu doğurmuştur. Savaşa götüren motivasyon, aristokratik çıkarlar olunca, ulusçuluğun da bir ideoloji olarak henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde, ne savaşa kitlesel katılım ne de savaştan kitlesel etkilenme söz konusu olmuştur.

Uluslararası sistem boyutu da savaşın sınırlılığına ilişkin bir diğer etken olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyıldan itibaren giderek katılaştan ittifak yapılarının yerine, 17. ve 18. yüzyıllar güç dengesi anlayışı çerçevesinde geçici ve sınırlı ittifakların yaygın olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde devletlerin arasında mutlak düşmanlıkların olmadığı, sınırlı amaçlarla, sınırlı ve düşük yoğunluklu bir mücadele örneği gösterdikleri görülmektedir. Amaç, düşmanın topyekün imhası değil, bir dış politika aracı olarak düşmanı belli bir konuda istenilen tarzda davranmaya zorlayacak şekilde teslim almak olmuştur (Fuller, 1961:23-25). Dolayısıyla bu dönemin savaşları değerlendirilirken, bunların, 20. yüzyıldaki örnekleri ile çok az benzerlikleri olduğu kabul edilmelidir. Örneğin, ne birçok Avrupalı aktörün dahil olduğu Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ne de Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) 20. yüzyılın dünya savaşlarındakine yakın bir düzeyde yürütülmüştür.

Fransız Devrimi ve Kitlenin Savaşa Katılması

1789 Fransız Devrimi, 1648 Westphalia Barışı ile kurulan ve hükümdara ait devlet ve ona bağlı tebaa anlayışına dayalı uluslararası sistemin bir reddi olarak kabul edilebilir (Halliday, 2004:14). Bu nitelikleri taşıyan devrimci düşüncenin, eski sistemin devlet ve örgütlenme anlayışını yansıtan savaş pratikleri bakımından da bir reddiye sayılması mümkündür. Devrimin halkçılığı savaş bakımından da geçerli olmuş, "savaşın demokratikleşmesi" denilebilecek önemli bir süreci başlatmıştır. Dolayısıyla 1789 Devrimi ve sonrasında yaşanan savaşlar, savaş tarihi bakımından adeta yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir (Jones, 1988:320).

Fransız Devrimi'nden sonra 1791'de ilan edilen cumhuriyet, Avrupa'nın monarşilerini fazlasıyla rahatsız etmişti. Ancak, yaygın bir yanılığın aksine, savaş ilan eden bu monarşiler değil, Fransa'nın devrimci cumhuriyeti olmuştu. 1792'de Avusturya ve Prusya'ya karşı başlatılan bu savaş, *levée en masse* uygulamasının da ilk örneği sayılmaktadır. Bu tarihten 1813'e kadar koalisyon güçleri (İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya) ile devrimci Fransız orduları arasında yapılan neredeyse tüm savaşlar Fransa'nın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, Fransa'nın saldırdığı ülkede başarılı bir biçimde yürüttüğü devrimci propagandanın ziyade, koalisyon güçlerinin 18. yüzyıla özgü savaş stratejilerini uygulamaları ile açıklanabilir. Görüldüğü gibi, dönemin ortodoks savaş stratejisi sivilleri işe karıştırmamış ve dolayısıyla böylesine büyük bir güçten mahrum kalmışlardı. Bu nedenle, Napoleon'un devrimci savaş stratejisi ve taktikleri karşısında da yeterli varlık gösterememişlerdir (Hobsbawm, 2003a:98). Napoleon'dan itibaren savaşın nasıl dönüştüğüne dair en erken değerlendirmelerden biri (1832), Carl von Clausewitz'in Savaş Üzerine (*Vom Kriege*) adlı ünlü eserinde yer almıştır (1999:641):

“...böylece Napoleon zamanından beri savaş, önce bir taraf sonra diğer taraf için halk savaşı şekline dönüşmekle yepyeni bir nitelik ve yeni boyutlar kazandı; daha doğrusu... mutlak mükemmelliğine kavuştu. Kullanılan araçların artık görülebilir sınırları yoktu; aksine bu sınır, hükümetlerin ve tebaanın enerji ve çşkusu içinde kaybolup gitmişti. Bir yandan araçların kapsamı ve imkan dahilindeki sonuçlarda meydana gelen genişleme diğer yandan ulusal duyguları coşturan tahrikler, savaşın sevk ve idaresindeki dinamizmi alabildiğine artırıyor. Artık savaş harekâtının hedefi düşmanı mağlup etmektir; ancak düşman takatsız kalıp yere serilince karşılıklı amaçlar üzerinde bir anlaşmaya varılabileceğine inanılıyordu. O halde savaş unsuru böylece bütün geleneksel sınırlardan kurtulmuş, bütün doğal gücüyle serbest kalmıştı. Bunun nedeni, bu büyük devlet işine halkın katılmış olmasıydı. ...”

Gerçekten de, Napoleon Savaşları ya da Devrim Savaşları olarak adlandırılan ve 1815'e kadar süren savaşlar, en bariz biçimde zorunlu askerlik uygulamasında somut olarak ortaya çıkan bir zihniyet değişikliğine işaret etmektedir. Fransız orduları, bir yeri kurtarmak ve devrimcileştirmek üzere, karşı taraf orduları da karşı-devrimci bir bilinç ile savaşıyorlardı. Sayıca çok büyüyen orduların harekât amacı karşı tarafı yok etmek şeklinde genişlemeye başladı. Dolayısıyla savaş, profesyonelce ve belli kurallarla ifa edilen bir eylemden, önceden görülmeyen bir öfkenin motive ettiği halktan oluşturulan birliklerin mücadelesine dönüştü (Holsti, 1996:32-33).

Napoleon Savaşları, açıkça yeni bir savaş teknolojisi üretmemiştir. Ancak, daha sonraki dönemlerin topyekûn savaşlarının en önemli örüntülerinden biri olan savaşa tahsis edilen kaynaklar ve ekonomik savaş konusunda da ilk adımlar bu savaşlarda atılmıştır. Kitlesellik, savaşın etkilediği insan sayısında artışı ifade etmektedir. Savaştan etkilenen insan sayısının artması ise kol emeğin çok değerli olduğu bir yapıda ekonominin de bu savaştan eskisine göre çok daha fazla etkilenmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, savaşın ulusal ekonomiler üzerindeki gerek dolaylı gerekse doğrudan etkileri karşısında, savaş kapasitesini güçlendirmek ve savaş faaliyetlerini sürdürebilmek için devletler vergi aracına daha çok başvurmaya başlamışlardır. O zamana dek görülmemiş düzeyde pahalı bir faaliyet haline gelen savaşı finanse etmek için, örneğin İngiltere, 1799-1816 arasında geçerli olmak üzere bir vergi koymuştur. Böylece, savaşı finanse etmek için ilk kez doğrudan vergiye başvurulmuştur (Hobsbawm, 2003a:108). Söz konusu vergi uygulaması, 20. yüzyılda çok daha kapsamlı ve sistemli bir biçimde yürütülecektir.

1815 Viyana Kongresi'nde alınan kararlar uyarınca muhafazakâr monarşiler, devrimci hareketleri uzun süre denetim altında tutamadığı gibi, devrimin en tehlikeli silahı olan halk-ordunun tarih sahnesinden silinmesinde de başarılı olamamışlardır. Dolayısıyla askeri açıdan 18. yüzyıla dönüşün imkânsızlığı ile Restorasyon sayesinde siyasi açıdan 18. yüzyıla dönüşün imkânsızlığı aynı gelişim çizgisinin iki yüzü olarak değerlendirilebilir. 1815'ten sonraki süreç bunu göstermektedir.

Sanayi Devrimi ve Ulus-Devletin Gelişimi

Devrimden Sonra Devletler ve Ordular

1815 sonrasında temel hedefi, devrimle ve savaşla altüst olan yapıyı, eski ölçütler ve kabuller çerçevesinde yeniden kurabilmek olmuştur. Bu amaç ise devrimin yarattığı demokratik etkiyi olabildiğince ortadan kaldırmak olarak somutlaşmaktadır. Dolayısıyla bu dönem, devletlerin “kitlese savaş cinini” (Black, 2003:35) olduğu kadar, kitleliliğin kendisini de yok etmek istedikleri bir dönem olmuştur. Ancak bu amaç, yapının eski ölçütler çerçevesinde kurulması gerektiği ve dahası kurulabileceği şeklinde bir inancın geçerli olduğu döneme aittir. Bunun anlamsızlığı ve yüzyılın ilerleyen dönemlerinde gelinen nokta itibarıyla geçersizliği anlaşılmaya başlayınca, devletler o kitleliliği kendileri besleyecekler ve kullanmak için tüm imkânlarını *seferber* edeceklerdir.

Yaklaşık olarak 1815’ten 1850’ye kadar devam eden dönemde, eski yapının korunması hedefi çerçevesinde hareket edilmiştir. Dönemin ilk dikkat çeken özelliği, devrimin “haçlı orduları”nın yarattığı dehşete dayanarak kendi halkını tehdit olarak gören yönetimlerin iç siyasette istikrarın sağlanması çabalarına yönelmeleridir. Dolayısıyla bu süre içerisinde savaşlardan kaçınılmıştır ve görece sakin bir dönem söz konusu olmuştur. İç siyasetteki istikrarın ana unsurlarından birisi de ordunun eski dönemdeki gibi profesyonel ve halk-dışı ya da halk-üstü niteliğinin yeniden yapılandırılması olmuştur (Holsti, 1996:33). Nitekim 1830 ve özellikle de 1848 devrimleri, başarısızlıkla sonuçlansalar da Avrupada yönetici seçkinlerin halk katmanlarına yönelik kuşkusunun boş olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla iç güvenlik perspektifi, hem ülkelerin belli bir süre içe yönelerek dış savaşlardan uzak durmalarını hem de kendi ordularını, Napoleon savaşlarının o devasa büyüklükten sınırlı ve profesyonel görünümüne çevirmesini beraberinde getirmiştir. Ancak bu durumda bile, ordunun eskiden olduğunun aksine, giderek ulusallaşması söz konusu olmuştur. Artık, “ne uğruna savaştığını bilen ve bildiği şey uğruna savaşan üniformalı yurttaş,” (Black, 2003:40) eskinin profesyonel askerinden nitelik olarak farklılaşmıştır. Artık yurttaş, ulusalcılık çağının en önemli figürlerinden biri haline gelmiştir.

Bu döneminin içe yönelme görüntüsü, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ortadan kalkmıştır. Bunun, kabaca siyasal ve ekonomik olarak ayrılabilir iki ana nedeni vardır. Siyasal neden olarak, sembolik de olsa, 1848 Devrimleri (ve bunların başarısızlığı) düşünülebilir. 1848’in başarısızlığı ile ulusçuluğun zaferi madalyonun iki yüzü gibi değerlendirilebilir (Hobsbawm, 2003b:97). Devrimcilğe karşı panzehir ve yeni yönetimlerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak halk desteği için en uygun kaynak, bir kamusal din sayılan milliyetçilik olmuştur. Böylece bir yandan, hükümetler içte ulus devlet oluşumunu hızlandırmak için ulusal dile dayanan zorunlu temel eğitimi yaygınlaştırırken, diğer yandan da uluslararası sistemde giderek artan rekabete bu ulusallık anlayışı yön vermeye başlamıştır. Nitekim düşmanlığın ulusallaştırılması, ulusal hırsın kurucu unsuru olmuştur (Bröchling, 2001:132). Gerek iç siyasetteki ulusçu tasavvurun gelişerek, disiplinli ve ulusu için fedakârlığa hazır yurttaş imgesini yaygınlaştırması gerekse ülkelerin ulusçu dogmalar doğrultusunda daha da uzak ve uzlaşmaz bir noktaya ilerlemesi, 20. yüzyılda doruğa ulaşacak topyekûn düşmanlık algısının başlıca düşünsel çerçevesini oluşturmuştur.

Bütün bunların altında yatan temel etken ise 1850'lerden itibaren giderek belirginleşen sanayi devriminin, yeni imkânlar kadar yeni ve çok daha güçlü bir çatışma ortamı yaratmaya başlamasıdır. Devletlerin kendi vatandaşlarının desteğine daha çok ihtiyaç duymaları böyle bir sıkışma ve rekabet döneminde söz konusu olmuştur. Sanayi devrimi öncelikle, yeni buluşlar ve dolayısıyla yeni imkânlar anlamına gelmiştir. Bu ise, yarattığı vizyon genişlemesine paralel olarak, devletler için yeni bir rekabet ortamı veya rekabete konu olan yeni ve daha kapsamlı çıkarlar anlamına gelmiştir. Söz konusu gelişim çizgisi ise dünya savaşlarına uzanmaktadır. Eğer II. Dünya Savaşı'nın I. Dünya Savaşı'nın bir devamı olduğu kabul edilirse, I. Dünya Savaşı'nın da, özellikle Almanya ile İngiltere arasında, sanayi devriminin siyasi bir yansıması olarak 19. yüzyıl sonlarında başlayan rekabetin bir sonucu olduğu kabul edilebilir. Dolayısıyla 20. yüzyılın topyekûn nitelikteki savaşları ile sanayi devrimi arasında salt kronolojik değil, organik bir ilişki olduğu söylenebilir.

Sanayi Devriminin Savaş İçin Yarattığı İmkânlar

Sanayi Devrimi, kökenleri 1780'lere kadar inen ekonomik ve buna bağlı olarak teknolojik bir gelişme sürecini ifade etmektedir. Etkileri tam olarak 1840'ların sonlarından itibaren hissedilmeye başlamıştır. Sanayi devrimi bünyesindeki teknolojik buluşlar, siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda olduğu kadar askeri alanda da çok önemli sonuçlar yaratmış, savaşın evrimini doğrudan etkilemiştir. Bu etki, en genel ifadeyle, savaşın topyekûnleşmesini mümkün kılacak ya da böyle bir eğilimi destekleyecek zemini yaratmasıdır.

Sanayi devriminin savaşı özel olarak etkilemiş olan başlıca buluşları, buhar gücüyle çalışan makine, demiryolu, elektrikli telgraf ve de yiyeceklerin daha uzun süre saklanmasını sağlayacak teknolojinin geliştirilmesidir (Hirst, 2003:26). Genel olarak ise mekanik ve mühendislikteki gelişmelere bağlı olarak yüksek düzeyde makineleşme başlamış, bu ise üretimde, insanlık tarihinde daha önce görülmemiş düzeyde bir üretkenlik artışına yol açmıştır.

Etkileri 1850'lerden itibaren somut olarak görülmeye başlayan gerek telgraf gerekse demiryolu ve başlıca kullanım alanlarından ikisi gemi ve lokomotif olan buharlı makine, savaşın hem niceliksel hem de niteliksel olarak dönüşmesine yol açmıştır. Niceliksel açıdan bakıldığında, eskisine göre çok daha fazla sayıda insan, çok daha geniş bir coğrafyada, çok daha fazla materyale sahip kılınarak savaş için kullanılabilirdi. Niteliksel açıdan bakıldığında ise söz konusu niceliksel büyüme ile baş edilebilmesi için devletin merkezi denetiminin yeterli düzeyde kurulabilmesi gerekiyordu. 1860'larda kıtalararası telgraf kablolarının çekilmesiyle bu ilk iletişim devrimi daha da derinleşmiştir. Demiryolları ile buharlı gemiler ise gerektiğinde zora başvurma kapasitesini en ücra yerlere bile taşıyabilecek olan devletin iktidarı ve inandırıcılığı bakımından çok büyük bir imkân yaratmıştır.

Makineleşme ve makine teknolojilerindeki gelişmeler şüphesiz savaş kapasitesini derinden etkilemiştir. Özellikle ateşli silahların bu mekanik teknolojisi çerçevesinde geliştirilmesi, 1880'lerden itibaren ateş gücünün ve dolayısıyla yıkım ve ölüm oranının artması anlamına gelmiştir. Örneğin, 1883'te üretilmeye başlayan *Maxim* marka makineli tüfekler dakikada 700

mermilik atış kapasitesine, Alman Alfred Krupp'un sahra topları ise dakikada 1'den 15 atışa ve 1000'den 6000 metreye çıkan menzile ulaşmıştır (Black, 2003:77). Böylesine yüksek bir yıkım gücü, savaş stratejisinde önemli bir değişikliğe yol açmıştır. Artık kesin sonucun kısa zamanda alındığı kararlı bir saldırı savaşı yerine, savunma savaşı öne çıkmıştır. Dolayısıyla yıpratma savaşına (*war of attrition*) giden yolda doğrudan silah teknolojisindeki bu dönüşümün önemli bir rolü vardır.

Sanayi Devrimi'nin yine bu süreci destekleyen bir diğer özelliği, kitlesel ve standart biçimde üretim yapabilme niteliğidir. Bu durum, diğer –sivil- sektörlerde olduğu kadar askeri sektör bakımından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Hem silahlarda birörneklik sağlanması hem de üretim ve onarımı standart bir biçimde, çok daha az zamanda tamamlayabilme yeteneği, söz konusu üretim imkânı sayesinde sağlanmıştır (Hirst, 2003:28). Böylesine kitlesel düzeyde silahlanabilme ve askeri materyal ihtiyacını sürekli olarak karşılayabilme yeteneği, 20. yüzyılın topyekûn savaşının en önemli veçhelerinden birini oluşturmuştur.

Topyekûn Savaşın 19. Yüzyıldaki Prototipleri

İncelendiği gibi topyekûn savaşın başlıca özelliklerinden ikisi kitlesellik ve sınırlanmış üretim kapasitesinin varlığıdır. Söz konusu özellikler, topyekûn uygulamaların maddi çerçevesi olarak değerlendirilebilir. Bu durumda ise her iki niteliğin belirgin bir biçimde öne çıktığı ve kronolojik olarak 20. yüzyıldaki dünya savaşlarından önce gerçekleşmiş bazı savaşlar, topyekûn savaşın prototipleri olarak ele alınabilir.

Böyle bir bakış çerçevesinde, özellikle iki savaş, çeşitli özellikleri bakımından topyekûn savaşın gelişiminde birer dönüm noktası olarak öne çıkmaktadır. Bunlar 1861-1864 Amerikan İç Savaşı ve 1864-1871 Alman Birlik Savaşlarıdır. Her iki savaş da topyekûn savaşa giden çizgide şu ortak özellikleri göstermiştir:²

- Amaçlarda Genişleme: Her ikisi savaş da görece sınırlı amaçlarla başlamış, ancak savaşın ilerleyen dönemlerinde bu amaç giderek radikalleşme ve genişleme eğilimi göstermiştir. Örneğin, Almanya'nın birliğini kurmakla yetinmeyip Fransa'nın çeşitli yerlerini işgal etmek veya Amerikan İç Savaşı'nda Güney yönetimini tümünden imha etmek, amaç haline gelmiştir.
- Sivilleri Kapsama: Bu savaşlar, düzenli ordularla yürütülmeye başlanmıştır, ancak savaş ilerledikçe hem askere alma uygulaması görülmemiş ölçüde yaygınlaşmış hem de sivillerin gerilla savaşı çerçevesinde savaşa dâhil olması yeniden gündeme gelmiştir. Bu çerçevede vatandaşlık veya milliyet bilinciyle yüklü bir kamuoyu öne çıkmıştır. Böylece,

2 Savaşla ilgili yazında genel olarak Amerikan İç Savaşı'nın, topyekûn savaş ya da modern, kitlesel, sınırlanmış üretim için bir prototip ya da ön model olduğu kabul edilmektedir. Ancak Alman Birlik Savaşları'nın da bu çerçevede değerlendirilmesi görece yenidir. Bu çalışmada, söz konusu bakış çerçevesinde Amerikan İç Savaşı ve Alman Birlik Savaşları'na yönelik değerlendirmelerde yararlanılan ayrıntılı bir kaynak için bkz: Stig Förster and Jörg Nagler (eds.) (1997) *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871*, New York: Cambridge University Press.

cephede savaşan askerler kadar, savaş faaliyetinin belkemiğini oluşturan bir iç cephe ve bu cephede ülkesi için çalışan vatandaş anlayışı gelişmiştir. Kadınlar dhilde, siviller askeri faaliyeti destekleyecek üretimi yapmak için çalışmışlardır. Tabi bu durumda siviller de daha önce görülmedik lde, savaş kapasitesinin önemli bir kaynağı olmaları iddiasıyla hedef olarak görülmeye başlanmıştır.

- Teknolojik ve Sınai Temeller: Bu savaşlar, teknolojik ve ekonomik bakımdan da topyekûn savaşın başlangıcını temsil etmektedirler. 1860'lardaki bu savaşlarda daha dolaysız olarak uygulanmaya başlayan sanayi ve teknoloji, 20. yüzyılda doruğa ulaşacak olan sınaileşmiş ve kitlesel savaş için bir prototip niteliği taşımaktadır. Bu savaşlar, aynen dünya savaşları ve sonrasındaki yaygın uygulama gibi, askeri üretim devlet ve özel sanayi işbirliği ile gerçekleştirildiği savaşalar olmuştur.
- Devletin Artan Gücü: 20. yüzyılda topyekûn savaşın en önemli siyasal sonuçlarından birisi, devlet gücünün artmasıdır. Zaten devletin belli bir örgütlenme ve dayatma gücünü gerektiren topyekûn uygulamalar, savaşla birlikte pratiğe aktarılınca hkmet müdahalesinde ve denetimde niteliksel sıçramalar yaratmıştır. Özellikle propaganda yoluyla kamuoyunu yönlendirme, halkı savaşa katılmaya gerekirse zorlama gibi imkânlar devleti modern bir *Leviathan*'a dnştrmştir. İşte 20. yüzyıldaki dünya savaşları için temel nitelikler arasında sayılan bu durumun ilk adımları, 1860'lardaki bu savaşlarda grlmştir.

Buraya kadar anlatılanlardan da görüleceği gibi, topyekûn savaş düzeyine ulaşılması için siyasal, ekonomik, toplumsal koşulların belli bir seviyeye gelinmesi gerekmektedir. Propaganda ve kitle iletişim araçları sayesinde kullanılabilir ve yönlendirilebilir bir milliyetçi ideoloji, sanayi tarafından sağlanan maddi imkânlarla seferber edildiğinde ortaya topyekûn savaş çıkmaktadır. Öte yandan, topyekûn savaşın kendisi de söz konusu maddi koşulları önemli lde kullanır, düzenler ve değiştirir. 19. yüzyılın sonundan itibaren artan uluslararası rekabetin ulaştığı son nokta olan dünya savaşları, sebep oldukları trajedi kadar, bu türden bir dönüştürücü etkileri itibarıyla da insanlık tarihinin önemli bir aşamasını temsil etmektedir. İzleyen bölümde, Topyekûn savaşın en rafine halindeki görünümleri, bu temel perspektif çerçevesinde incelenecektir.

Topyekûn Savaş ağı

Topyekûn Savaş Dşncesinin Kavramsallaştırılması

-Clausewitz ve Mutlak Savaş

Temel rntleri yukarıda bahsedilen tarihsel süreç çerçevesinde 19. yüzyıl başlarından beri aşamalı olarak gelişen topyekûn savaş fikri, 20. yüzyılın başlarında kavramsallaştırılmıştır. Kavramın kökenleri, ünlü savaş ve strateji uzmanı Clausewitz'in kitabına uzanmaktadır. Clausewitz hem "mutlak savaş" anlayışı ile topyekûn savaş fikrinin nüvesini ortaya atmış, önemli bir kavramsal açılım getirmiştir.

Savaşı “siyasetin başka araçlarla sürdürülmesi” biçiminde son derece geniş tanımlayan Clausewitz (1999:657-663), böylece mutlak savaş anlayışı için gerekli mantıki zemini de hazırlamıştır. Buna göre savaş, aynen siyaset gibi, çıkarlar ve amaçların gerçekleştirilebilmesi bakımından sonuna kadar zorlanması gereken, olağan bir araç niteliği kazanmıştır. Nitekim “düşmanımıza uygulayacağımız zorlayıcı önlemler, her iki tarafın politik isteklerinin boyutlarına göre olacaktır. Bu karşılıklı isteklerin bilinmesi, iki tarafın sarf edeceği çabanın ölçüsünü tayin eder” diyerek söz konusu olağan ve doğal “siyasal” sürecin işleyişini ifade etmiştir (1999:631). Aynı düşüncenin bir devamı olarak değerlendirilebilecek olan “savaş bir kuvvet kullanma eylemidir ve kuvvetin kullanılmasında hiçbir sınır yoktur; o halde taraflar birbirlerini daha fazla kuvvet kullanmaya iterler; böylece mantıki olarak aşırılığa kaçması zorunlu bir karşılıklı etki doğar” şeklindeki ifadesi ise “mutlak savaş” kavramının en açık anlatımı sayılabilir (1999:22). Bu ifadeler doğrultusunda Clausewitz’in savaşı olağan olarak başvuru bir siyaset biçimi olarak gördüğü, bunda da gereken düzey ne ise onu sağlayacak kadar kuvvet kullanılmasını öngördüğü anlaşılmaktadır. Gülboy’un (2014:3) işaret ettiği gibi, böylelikle mutlak savaş anlayışı çerçevesinde şiddet kullanımı bir araç olmaktan çıkıp bir amaç haline gelmiştir.

Öte yandan, Clausewitz’in bu mutlak savaş doktrinini, daha çok Avrupa’nın “uygar” olduğu kabulünden hareketle oluşturduğu ve Avrupa’yı da böyle bir savaşa yakın görmediği de görülmektedir. “Uygar ulusların savaşı, barbarlarınkinden daha az zalim ve daha az yıkıcı oluyorsa bu, devletlerin hem kendi içlerindeki hem de birbirleri arasındaki toplumsal durumdan ileri gelmektedir” şeklindeki sözleri (1999:21), Clausewitz’in, zorunlu olarak, döneminin “Avrupa Uyumu” anlayışı çerçevesinde akıl yürütmüş olduğunu göstermektedir. Oysa, yaklaşık yarım yüzyıl sonra Avrupada konjonktür köklü bir biçimde değişecek, sanayi devriminin keskinleştirdiği çıkar çatışmaları öncelikle Avrupa’nın medeni uluslarını tehdit eder hale gelecektir. Böylece mutlak savaş anlayışı topyekûn savaş biçiminde, yine Avrupadan doğan bir kavram olmuştur.

-Topyekûn Savaş Kavramının Ortaya Çıkışı

Bugün topyekûn savaş olarak adlandırılan savaş(ma) biçimi, 19. yüzyılın sonundan itibaren, savaşla ilgili yayınlarda ana hatlarıyla tarif edilmeye başlamıştır. Dikkat çekici bir nokta, konuyla ilgili başlıca yazarların Alman ya da Fransız olmasıdır. 1871’deki travmanın ardından Fransada özellikle Almanya başta olmak üzere bir düşman algılaması ve bunun üzerinden savaş konusuna ilgi duyulduğu söylenebilir. Almanya ise önce birliğinin kuruluşu öncesinde, daha sonra da emperyalizm mücadelesinde özellikle İngiltere karşısındaki zayıflığı nedeniyle savaş konusunun üst düzeyde ilgi görmüş olduğu bir ülke şeklinde görülebilir.

Savaşa ilişkin bu dönemde yazılmış kitaplar genellikle Napoleon savaşlarına ve Clausewitz’in buradan türettiği mutlak savaş kavramına dayanmışlardır.³ Ancak, I. S. Bloch’un 1897’de yayınlanan altı ciltlik

3 Bunlardan en önemlisi, 1890’ların sonundan itibaren, kitapları *De la Conduite de la Guerre* ve -1914’te 7. baskısı yapılan- *Des Principes de la Guerre* ile Fransız stratejisi için önemli bir yol gösterici olan Fransız Mareşal Ferdinand Foch’un çalışmalarıdır. Foch, Alman-Fransız Savaşı sonrası, Fransız ordusunun nasıl örgütlenmesi ve savaşması gerektiği üzerinde durmuştur. Bilgi için bkz. Fuller, *op.cit.*:121-128.

The War of the Future in its Technical, Economic and Political Relations adlı kitabı, savaşın gelecekte askerler kadar sivilleri, generaller kadar ekonomistleri de ilgilendireceğine dair belki de ilk işaretlerden sayılabilecek önemli bir çalışmadır. Bir banker olan Bloch burada, kitabın başlığından da anlaşılacağı gibi, gelişen sınaî kapasiteye ve teknolojiye bağlı olarak ateş gücünün çok daha yıkıcı hale geldiğini ve Clausewitz'in zamanından sonra yaşanan değişiklikler nedeniyle artık savaşın tercih edilebilir ve karlı bir "siyaset yöntemi" olmadığını ortaya koymuştur (Fuller, 1961:128-130).

Savaşın siyasal, ekonomik ve toplumsal yönlerinin bu türden vurgulanması, 1910'larda daha da yaygınlaşmış ve bu atmosferde "topyekûn savaş" terimi ortaya çıkmıştır. Terimin kullanıldığı ilk kitap, bir Fransız yazar olan Leon Daudet'nin *La Guerre Totale* başlıklı 1918 tarihli kitabıdır. Ancak bu kitabın, yine bir Fransız olan Alphonse Seché'nin *Les Guerres d'Enfer* adlı 1915 tarihli kitabından esinlendiği belirtilmektedir (Markusen ve Kopf, 1995:36-37). Seché'nin kitabı, kavramın bütünüyle ortaya konduğu ilk çalışma olarak değerlendirilmektedir. Seché, Ağustos 1793'te Fransa tarafından kitleleşen askere alımın gerçekleştirilerek halk-ordunun kurulmasıyla birlikte bir topyekûn savaş çağının başladığını iddia etmektedir. Bu çerçevede ekonomi de savaşın bir parçası haline gelmiş, bu ise savaşanlar ve siviller şeklindeki ayrımı da ortadan kaldırmıştır. Ayrıca bilim ve sanayideki gelişmeler de modern dönemdeki savaşlarda yıkımı artırmıştır (Markusen ve Kopf, 1995:37).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Almanyada Nazizmin yükselişi, topyekûn savaş kavramı için de bir nitelik dönüşümü anlamına gelmiştir. Önde gelen Nazi komutanlarından Eric Lundendorf'un 1939 tarihli *Der Totale Krieg* adlı kitabı, özellikle o döneme kadar fazlaca vurgulanmayan ideoloji ve moral güç boyutunu öne çıkarması bakımından önemlidir. Kitabın temel tezine göre, Almanya'nın 1918'de yenilmesinin esas nedeni, halkın ruhsal ve manevi birliğinin eksikliği idi. Galibiyet için olağanüstü karmaşık siyasal, toplumsal, ekonomik ve de askeri bir sürecin bütün halkı kaplaması şarttı (Bröchling, 2001:300). Bu kapsamlı birlik, ayrıntılarına aşağıda değinilecek olan propaganda aracılığıyla sağlanacaktır.

Dünya Savaşlarının Ekonomik, Askeri ve Teknolojik Yönleri

Topyekûn savaşın en önemli niteliklerinden birisi çok kapsamlı bir ekonomik programa dayanması ya da bizzat bir "ekonomik savaş"⁴ olmasıdır. Bu niteliği, sanayi devriminin yarattığı imkânlarla dayanmasından ileri gelmektedir. Sanayi devriminin yarattığı teknoloji ile desteklenen üretkenlik düzeyi olmaksızın böylesine bir ekonomik savaşın varlığı mümkün olmayacaktır.

Seferberlik Uygulaması

Topyekûn savaşın en önemli örüntüsü, tüm üretimi ve bireyleri salt savaş amacı doğrultusunda *seferber* etmesi ve örgütlenmede en üst aşamayı temsil etmesidir. Seferberlik uygulaması, artan

4 Hitler'e göre "modern savaş her şeyin üstünde, ekonomik bir savaştır ve ekonomik savaşın gereksinimlerine öncelik verilmelidir." Bkz.: Gordon Wright (1968) *The Ordeal of Total War: 1939-1945*, New York: Harper Torchbooks, p. 44'ten *Times Literary Supplement*, "Hitler and His Generals", 24 May 1963, p.366.

rekabet ve risk ortamında mücadele maliyetinin çok yükselmesi ve tüm kaynakların belli bir plan ve amaç çerçevesinde rasyonel kullanılması ihtiyacı dolayısıyla gündeme gelmiştir. Söz konusu rekabet ortamında, devletlerin güvenlik sorunlarını ve hedeflerini giderek daha geniş tanımlamaları, bu güvenlik ihtiyacına yanıt verecek kadar geniş ve örgütlü bir savaş hazırlığını da beraberinde getirmiştir. Böyle bir amaç ise silah başta olmak üzere, savaş için gerekli tüm sektörlerde üretimin sürekli ve istikrarlı olması için devlet ile özel sektör arasında yeni bir ilişki biçimi yaratmıştır. Savaş, büyük sanayinin bir kolu haline gelmiş ve büyük sanayi de bu rekabetçi uluslararası sistemde amaçlara ulaşabilmek için büyük bir gereklilik olmuştur. Savaş sektöründeki sanayiciler de devletin bu talebinin devamı için uygun koşulları kollamışlardır (Hobsbawm, 1999:332).

Seferberlik, I. Dünya Savaşı öncesindeki planların dayandığı başlıca konu olmakla birlikte, savaşın başlamasından sonra niteliksel bir sıçrama yaşamış ve eski ölçülerin çok ötesine ulaşmıştır. Örneğin Fransız genelkurmayı, 1914'te talep ettiği silah üretimi için 30 fabrikada 50 bin işçinin çalıştırılmasını ve bu hızla, seferberliğin ancak 81. gününde istenen üretim düzeyine ulaşabileceğini tahmin etmiştir. Ama Eylül 1915'te silah talebi, savaşın başındaki hedeflere göre toplamda 10 kat artmıştır (Aron, 1985:18). Savaşın kısa süreceğine olan inanç, 1915 yılında cephe hatlarındaki kilitlenme sonucu yok olmuş, uzun süreli bir savaş olacağı anlaşılmıştır. Böyle bir uzun süreli savaş ise kaynakların en verimli ve en rasyonel biçimde kullanılmasını zorunlu kılmış, bu mücadele de yıpratma savaşı olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda seferberliğin içeriği, ayrıntılarına bir sonraki kısımda değinilecek olan, ne kadar savaşacağı kestirilemeyen ve insanlık dışı sayılan bir düşmanın tamamen yok edilmesi gibi nihai bir hedef çerçevesinde belirlenmiş, dolayısıyla da son derece kapsayıcı ve topyekûn olmuştur.

Seferber edilen insan gücü bağlamında düşünüldüğünde, sanayi devrimi sayesinde üretim tekniklerinde verimlilik artışı yönünde gerçekleşen dönüşüm daha da açık hale gelmektedir. Bilimsel ve mekanize tarım, ürün ve yiyecek üretimindeki emeğin verimliliğini artırmıştır. 18. yüzyıl sonunda, nüfusun silah altındaki %3'ü Batı Avrupa ülkelerinin kapasitesini olumsuz etkilerken, artan üretkenlik ve daha iyi duruma getirilen mali yapı, nüfusun %10'luk bir bölümün silah altına alınabilmesini 1914'te ulaşılabilir bir hedef haline getirmiştir (Jones, 1988:423).

Öte yandan, ekonomide emeğin kullanımından tasarruf edilebilirken aynı şey savaş için söz konusu olmamıştır. Bunun başlıca nedeni, dönemin öldürme teknolojilerinin halen insana üst düzeyde dayanmasıdır. 2000'lerin operasyonlarında bile kara savaşının ve birliklerinin belirleyici olduğu gözlenirken, bu durum 20. yüzyıl başındaki savaşlar için daha da geçerlik taşımıştır. Yüz binlerce kişinin katıldığı kara savaşlarında gerek siperdeki savunma savaşı gerekse saldırı savaşları için çok sayıda asker temin edilmesi gerekmiştir. Bunun da dışında, "iç cephe" denen ve savaşın lojistik desteğinin sağlandığı kaynak da yoğun işgücü gereksinimi içerisinde olmuştur.

İşte bu çerçevede nüfus cepheye ya da cephe gerisinde savaş için tahsis edilmiş ve eşgüdümlemişdir. Bunun en bariz göstergesi ve yasal görünümü, ulusal çapta geçerli olacak hizmet yasaları yürürlüğe koyarak belli bir yaş grubundaki tüm vatandaşları savaş örgütlenmesine dâhil etmek olmuştur.

Örneğin Almanya'da 1916'da çıkarılan Vatana Hizmet Yasası ile 16-60 yaş arası herkese çalışma yükümlülüğü getirilmiştir (Bröchling, 2001:304). Bu tip yasalar, II. Dünya Savaşı sırasında daha da yaygınlaşmış, topyekûn seferberlik uygulaması çerçevesinde gerek SSCB gibi totaliter gerekse İngiltere gibi liberal olarak nitelenen tüm ülkeler için fark etmeksizin uygulanmıştır.

Askeri Buluşlar ve Topyekûn Savaş

Askeri alanda görülen gelişmeler, savaşların topyekûn nitelik kazanmasında en görünür nedeni oluşturmaktadır. Sanayi devriminin etkileri çerçevesinde görüldüğü gibi, savaş giderek daha mekanize hale gelmiş ve kullanılan silahlar da daha yüksek bilgi ve beceri düzeyi gerektirmeye başlamıştır. Savaş ihtiyacı çerçevesinde gerçekleştirilen teknolojik buluşlar 20. yüzyıl başlarından itibaren artmıştır. Bu buluşlar başlıca iki grupta incelenebilir. Birinci grup, mevcut savaş sistemi çerçevesinde bilinen teknikleri ve uygulamaları daha da geliştiren yeniliklerdir. Atış kapasitesi ya da namlu ömrü uzatılmış, teknolojisi geliştirilmiş silahlar buna örnektir. İkinci grup ise tamamen yeni savaş teknikleri ve hatta savaş alanları yaratan yeniliklerdir. Bu grubun tipik örneği ise uçak ve denizaltı gibi sanayi devrimi ürünlerinin, savaşın cereyan ettiği mekânı genişletmesidir.

Bu dönemin savaş teknolojisi genel olarak tüfek ve top merkezli olmuş, bunların teknolojisindeki gelişmeler, ölüm oranlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Siper ve dikenli tel ise başlıca savunma stratejisi olarak savaşın uzamasına ve orduların hareketsiz kalmalarına yol açmıştır.

Diğer yandan topyekûn savaş çağındaki başlıca yenilikler, yukarıda bahsedilen savaşın mekanize hale gelmesi ve teknolojisinin giderek yükselmesi eğilimini açıkça göstermektedir. Söz konusu yenilikler, I. Dünya Savaşı öncesinde üretilmeye başlamakla birlikte genelde II. Dünya Savaşı'nda teknolojisi çok daha ileri düzeylere çıkarılan dretnot, kruvazör ve uçak gemisi adı verilen zırhlı savaş gemileri, denizaltı, tank ve uçaktır (Black, 2003:100-111). Bunlardan özellikle tank ve uçak, II. Dünya Savaşı'nın en ölümcül savaş makineleri olmuştur. Sivil kişi ve kuruluşların da hedef olarak kabul edildiği ve fiilen vurulduğu topyekûn savaş uygulamalarında, cephe içlerine kadar giderek "stratejik bombardıman" (Markusen ve Kopf, 1995:151-168) yapabilme yetenekleri nedeniyle hava kuvvetleri çok önemli bir yere sahip olmuşlardır. Aynı şekilde, bir ekonomi ve lojistik savaşı olan topyekûn savaşta düşmanı zayıflatma girişimlerinin önemli bir parçası olarak denizden yürütülen savaşta, asker ve sivil gemileri batıran denizaltı filoları da büyük korku kaynağı olmuştur.

Ancak sanayi devrimi sadece fizik alanında değil, kimya alanında da önemli sonuçlar vermişti. İnsanoğlunun, öldürme teknolojilerine yönelik, bu gelişimden çıkardığı buluş ise kimyasal silahlar olmuştur. İlk kez I. Dünya Savaşı'nda kullanılan bu zehirli gazlar, konvansiyonel savaşın sonunu haber vermiştir. Bu sürecin zirvesi ise 1940'larda ABD'de başlatılan ve Manhattan Projesi olarak bilinen atom bombasının yapımı çalışmalarıdır. 1945'te Japonya'da kullanılan atom bombası, sahip olduğu yıkım gücüyle, topyekûn savaşın yaratabileceği topyekûn yıkımı tek başına simgelemektedir.

Dünya Savaşlarının Siyasal-Toplumsal Yönü

Devletin Etkinliğinin Artması

Dünya savaşlarının insanlığa bıraktığı belki de en kalıcı miras, devletin son derece kapsayıcı ve etkin bir aygıt hale gelmesidir. Aslında devletin bu niteliği, topyekûn savaştan önce belli bir düzeye ulaşmıştı ki topyekûn savaşları mümkün kılan merkezi idari temel de buydu. Ancak her iki savaş sırasındaki ya da savaşın öncesi ve sonrasındaki kriz dönemlerinde, doğrudan doğruya hayatta kalma sorunu ekseninde ortaya çıkan pratik yönetsel ihtiyaçlar, devletin söz konusu kapsayıcı ve topyekûn niteliğini, savaş öncesiyle kıyaslanmayacak ölçüde artırmış ve güçlendirmiştir. Devlet, sahip olduğu tüm potansiyeli savaş çabasına hasredebilmek için o zamana dek görülmemiş düzeyde rasyonel bir örgütlenme modeli görünümü kazanmıştır.

Mutlak imha ve kayıtsız şartsız teslim nitelikleri, topyekûn savaşın her türlü maliyet göze alınarak sürdürülmesi gerektiği yönünde bir inanç yaratmıştır. Burada maliyet derken ekonomik olduğu kadar siyasal bir maliyeti de değerlendirmek gerekmektedir. Liberalizm-totalitarizm eksenini, bu konudaki başlıca tartışmayı oluşturmaktadır. Totaliter devletlerin uygulamaları vurgulanmaya gerek kalmayacak kadar çok yazıldığı için burada, liberal devletlerin savaş sırasında verdikleri totaliter refleks üzerinde durulacaktır.

Batılı liberal devletler SSCB'nin kurulmasından sonra, totaliter olarak nitelendikleri komünizmden kendilerini ayrı tutmak için sürekli özgürlük söylemine dayanmışlardır. II. Dünya Savaşı sırasında SSCB ile kurulan ittifak ise totaliterlik isnatlarının odağını bir süreliğine Nazi Almanyası'na kaydırmıştır. Örneğin Raymond Aron, topyekûn devlet-totaliter devlet ayrımını benimsemiştir. Liberal devletin yürüttüğü topyekûn seferberliğin, totaliter düzene yakınlaştığını kabul etmekle birlikte, özellikle seçimle gelmiş meclislerin faaliyetlerine devam etmiş olmaları nedeniyle, topyekûn/liberal devletin totaliter devletle temelden farklılık gösterdiğini iddia etmiştir. Aron'a göre, totaliter rejim topyekûn seferberliğin basitçe genişletilmiş halidir. Yani totaliter devlette yaşam, topyekûn savaş zamanında da fazla değişmez (Aron, 1985:88-90).

Oysa savaş içindeki uygulamalara bakıldığında, liberal ya da totaliter devletlerin çok da farklı davranış kalıpları sergilemedikleri görülmektedir. Aron'un, varlıkları ve faaliyetleri nedeniyle önemsedığı parlamentolar, aslında sanıldığı ölçüde etkin olmamışlardır. Örneğin İngiltere'de Winston Churchill, Başbakanlık ile Savunma Bakanlığı'nı birleştirip üzerine alarak üstün bir yetki alanı yaratmıştır. "Savaş Kabinesi" olarak nitelenen kabine içi oluşumda görevli bakanların sayısı, iktidarın merkezileşmesi eğilimini gösterircesine, 9'dan 5'e indirilmiştir. Bu birim, *Emergency Power Act* uyarınca, tüm İngiltere üzerinde sınırsız bir yetkiye sahip kılınmıştır (Wright, 1968:238). Bunun da ötesinde, tüm kaynakların savaşa özgülenmesi, askeri bir mantığın hüküm sürmesi, askerleri yönetimde öne çıkarmıştır. ABD'de Joint Chiefs of Staff ve İngiltere'de de Chiefs of Staff, II. Dünya Savaşı'nda savaşla ilgili başlıca kararların olduğu merciler olmuşlardır (Wright, 1968:238).

Totaliter devlete özgü olduğu kabul edilen, toplumu tümüyle savaş halinde tutma ve düşmana

yönelik topyekûn nefret yaratma, bilimi bu insanlık dışı ve askeri faaliyetler için kullanma gibi önemli uygulamalara da liberal devletlerde olağan biçimde yer verilmiştir. Bu bağlamda psikolojinin savaşın emrine koşulması ve “sivil savunma” adıyla halkın savaş çabasının içinde tutulması son derece tipik örneklerdir. Çarpışma alışkanlıklarının “öfke ve panik yaratacak en etkileyici kışkırtmalara dayanacak kadar derine yerleşmesinin” önemine inanılarak, bunu önlemek için askeri psikoloji bilimsel bir faaliyet alanı haline getirilmiştir. Nefret ve öfkenin aşırısı da bir askerin savaş kabiliyetini etkileyebiliyordu ve askeri psikoloji dengeli savaşçılar olarak insanları öldürmeye programlamak için var edildi (Bourke, 2001:70). Nitekim 1923’te Amerikan Psikoloji Derneği’nde yaptığı başkanlık konuşmasında Lewis Terman, savaşın psikolojiyi “önemsiz konuların biliminden insan mühendisliği bilimine” dönüştürdüğünü belirtmiştir (Bourke, 2001:88). Benzer bir biçimde, sivil halk da totaliter devletlere yaraşır biçimde yönlendirilmiş, eğitilmiştir. İngiliz Sivil Savunma Örgütü (*British Home Guard*) tarafından yayınlanan 1941 tarihli talim kitapçıklarında bıçakla sessizce nasıl adam öldürüleceği anlatılmış, tutsak almamaları, düşmana öldürme amacıyla vurmaları tavsiye edilmiştir (Bourke, 2001:143-144).

Propaganda ile Nefretin Oluşturulması ve Toplumun Dönüşümü

Topyekûn savaş, insan faktörünü nicel olduğu kadar nitel bakımdan da ön plana çıkarmıştır. Kavramın kurucu özelliklerinden birisinin ideolojik ve moral motivasyon olduğuna geçen kısımda değinilmişti. Bu motivasyon ve birlik ruhunun yaratılması, savaşta başarı için mutlak gerekli görüldüğü ölçüde, zaferi getirecek ulusal birliği yaratmak için uygulanacak teknik ve gerekli teknoloji de geliştirilmiştir. Özellikle basın ve radyo, propaganda için ideal araçlar olarak yoğun biçimde kullanılmıştır.

Bu tür propaganda veya psikolojik savaş faaliyetleri olumlu ve olumsuz biçiminde iki grupta incelenebilir. Birinci grupta, kendi vatandaşlarını, savaş faaliyetlerine daha iyi ve verimli bir biçimde entegre etmek için yürütülen propaganda vardır. Bu, öteden beri yapılagelen ve radyo gibi araçların yaygınlaşmasıyla etki alanı daha da artan bir uygulama olmuştur. Böylece vatana hizmet *ethosu* ve fedakârlık bilinci, düşmanın alçaltılması, insanlık dışı gösterilmesi gibi destekleyici bir söylemle geliştirilmiştir. Haberlerin sansürlenmesi ve belli bir düşünce çizgisinde sunulması, ülkede savaş çabasına yeterince katılmayan ya da bizzat karşı çıkan kişilerin baskı altına alınarak etkisizleştirilmeleri de yine bu çerçevede değerlendirilebilir (Glover, 2003:256-263; Bröchling, 2001:305).

Olumsuz öge olarak belirtilebilecek ikinci tür ise düşmanın moral motivasyonunu bozmaya yönelik propagandadır. Bunun, yanıltıcı bilgi verilen “kara propaganda” gibi yayın biçiminde yapılması (Wright, 1968:66-76) dışında daha az insani başka biçimleri de olmuştur. Yayın değil bazı askeri eylemler de öncelikle propaganda ve psikolojik savaş amacıyla yapılmıştır. Örneğin Almanların 1918’de ürettikleri ve Paris’i vurmak için tasarladıkları (adını da bundan alan), 75 mil gibi o zamana dek görülmedik bir menzile sahip olan Paris Topu, ancak kent büyüklüğünde bir hedefe atıldığında isabet kaydedecek kadar ilkel olduğu için daha çok psikolojik bakımdan önemli bir silahtı (Jones, 1988:450). Moral bozmak için bombalama, II. Dünya Savaşı’nın önemli

uygulamalarından biri olmuştur. Sığınaklara kadar işleyen yangın bombalarının atılma amacı da devletin savaş faaliyetlerine destek olan halkı, teslim olmaya ve kaçacak yer olmadığına ikna etmek biçiminde yorumlanabilir.

Savaş içinde nefretler körüklendikçe, topyekûn bir barıştan daha azına razı olmama gibi bir eğilimin de güçlendiği ve savaşın bu nedenle daha da körleştiği söylenebilir. Sosyal Darwincilik anlayışı topyekûn savaşa, ulusun mücadele etmesi gerektiği, yoksa varlığını yitirmeye mahkûm olacağı biçiminde yansımıştır. Topyekûn savaş çağı, uluslar arasındaki husumetin doruğa ulaştığı bir dönem olmuştur. Örneğin Aralık 1945'te, ABD'liler arasında yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre, halkın %20'den fazlasının, Japonya'ya teslim olma şansının tanınmadan önce daha fazla atom bombası kullanılmamasına üzüldüğü ortaya çıkmıştır (Glover, 2003:272).

Sonuç olarak topyekûn savaşın, gerek milyonların hayatına mal olmasıyla gerekse hayatta kalan milyarların yaşamlarına köklü değişiklikler yerleştirmesiyle, tarihin çok önemli aşamalarından birini temsil ettiği söylenebilir.

Sonuç

Topyekûn savaş, 19. yüzyıl ve sonrasına ait bir kavramdır. Sanayi Devrimi'nin yarattığı ekonomik gelişmenin tetiklediği yüksek düzeyde ve geniş bir coğrafyayı kapsayan çıkar çatışmalarının bir sonucudur. Fiziki bakımdan da yine Sanayi Devrimi'nin sağladığı teknolojik ve ekonomik imkânlarla yürütülmüştür. Siyasi bakımdan ise Fransız Devrimi ile simgelenen milliyet ve yurttaşlık düşüncesi üzerine bina edilmiştir. Ancak 16. ve 17. yüzyıldaki din savaşlarındaki ile kıyaslanabilecek bir ideolojik yüklenim ve nefret ile yürütülen modern topyekûn savaş, insanlık tarihindeki en trajik uğraklardan biridir.

Topyekûn Savaş, ulus-devletin kuruluş ve gelişme süreçlerindeki özel bir aşamayı temsil etmektedir. Buna göre topyekûn savaş, ancak ulus-devletin (ve onun da içinde bulunduğu) maddi koşullarda ortaya çıkabilmiştir. Ulus-devlet uygulamaları, hem insan gücünü seferber etmedeki başarısı hem de ekonomisini ve üretimini savaş koşullarının gereklerine adapte etmesindeki başarısı nedeniyle topyekûn savaş için uygun çerçeveyi kurmuştur.

Geniş anlamda düşünüldüğünde topyekûn savaş, günümüzün başat savaş yapma biçimi haline gelmiştir. Artık, bir savaşta sivillerin kendilerini çatışmadan ayrı tutmaları ya da görmeleri mümkün değildir. Aynı şekilde, kaynakların tamamının yürütülen savaşa özgülenmemesi düşünülemez. Propaganda, bilgi çağında daha da fazla önem ve uygulama alanı kazanmıştır. Ne var ki, bu söylenenler gelişmemiş ülkeler için geçerli olmaktadır. Özellikle nükleer silahların karşılıklı garantili yıkım (*mutual assured destruction*) olasılığını kaçınılmaz olarak ortaya çıkarması, 1914-1939 arasında olduğu türden bir topyekûn savaşın, dünyanın önde gelen devletleri arasında çıkması ihtimalini son derece azaltmıştır. Soğuk Savaşın en gergin krizleri bile buna yol açmamıştır. Ancak bu sevindirici gelişme, topyekûn savaş çılgınlığından sonra

insanlığın barışı yeniden keşfettiği anlamına gelmemektedir. Aksine, topyekûn savaş az gelişmiş dünyaya, periferiye itilmiştir. Daha sınırlı, konvansiyonel silahlarla yürütülen, ülkelerin ve halkların tüm kaynaklarını tüketen birçok yerel savaşta, 20. yüzyıl boyunca milyonlarca insan ölmüştür ve ölmektedir.

Öte yandan, topyekûn savaşın ortaya çıkardığı ve ülkeleri zafere götüren uygulamalar, devletin yönetsel gücünü ve etkinliğini artırmıştır. Dahası, 19. yüzyılın merkezileşme çabalarından da ötede olmak üzere, bugün bildiğimiz ve alışık olduğumuz devlet görünümünün, 1914-1939 arasındaki dünya savaşları sırasındaki yönetim deneyimlerine dayandığı bile söylenebilir. Teknolojinin gelişmesi, aynı zamanda denetim, propaganda, manipülasyon teknolojileri bakımından da geçerli olmuştur. Devlet, hayatın her alanına girebilme imkânına topyekûn savaş pratiği dâhilinde kavuşmuştur. Günümüzde *biyo-iktidar* kavramından söz edilebiliyorsa, bunun, topyekûn savaş pratikleri çerçevesinde söz konusu teknoloji ile doğrudan bir bağlantısı olduğunu kabul etmek mümkündür. Bu çerçevede savaş, devletin yapısını ve gücünü, Hegel'in coşkuyula karşıladığı türden, "olumlu" biçimde etkilemiştir. Dolayısıyla topyekûn savaş, 20. yüzyıldaki başat devlet örüntülerinin, hem nedeni hem de sonucu olarak değerlendirilebilir. Yine savaş ve kapitalizmin olgunlaşması birbirlerine paralel süreçler olarak seyretmiştir. Tüm bu gelişim çizgisinin toplumsal ve kültürel yapıdaki etkileri de savaşın sadece cephede yapıp sona ermediği şeklinde incelenebilir. Dolayısıyla, siyaset, ekonomi ve toplum gibi geniş bir çerçevede son derece somut etkileri olan topyekûn savaş, bir tarihinin de vurguladığı gibi, "topyekûn tarih" bakışıyla incelenmelidir (Föster ve Nagler, 1997:15).

Kaynakça

- Aron, R. (1985) *The Century of Total War*, New York: University Press of America.
- Black, J. (ed.) (2003) *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı: 1815-2000*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Bourke, J. (2001) *Öldürmenin Mahrem Tarihi*, (çev. Suğra Öncü), İstanbul: Om Yayınları.
- Bröchling, U. (2001) *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, (çev. Veysel Atayman), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Buchan, A. (1966) *War in Modern Society*, London: Collins.
- Clausewitz, C. (1999) *Savaş Üzerine*, (çev. H. Fahri Çeliker), İstanbul: Özne Yayınları.
- Förster, S. and J. Nagler (eds.) (1997) *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871*, New York: Cambridge University Press.
- Fuller, J. F. C. (1961) *The Conduct of War: 1789-1961*, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Glover, J. (2003), *İnsanlık: Yirminci Yüzyılın Ahlaki Tarihi*, (çev. Ayla Okyayuz Yazal), Ankara: Phoenix.
- Gülboy, B. (2015), *Mutlak Savaş*, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- Halliday, F. (2004) *Devrim ve Dünya Siyaseti*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hirst, P. (2003) *War and Power in the 21st Century*, Cambridge: Polity.
- Hobsbawm, E. J. (1996) *Kısa Yirminci Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı, 1914-1991*, (çev. Yavuz Alogan), Ankara: Sarmal Yayınevi.
- Hobsbawm, E. J. (1999) *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, (çev. Vedat Aslan), Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. J. (2003a), *Devrim Çağı: 1789-1848*, (çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. J. (2003b) *Sermaye Çağı: 1848-1875*, (çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi.
- Holsti, K. J. (1996) *The State, War, and the State of War*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Howard, M. (2001) *The Invention of Peace and the Reinvention of War*, London: Profile Books.
- Jones, A. (1988) *The Art of War in the Western World*, London: Harap Ltd..
- Markusen, E. (1996) "Total War" in D. Wells (ed.), *Encyclopedia of War and Ethics*, Westport: Greenwood Publishing Group Inc., 461-464.
- Mann, M. (2013) *Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri*, (çev. Semih Türkoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Markusen, E. and Kopf, D. (1995) *The Holocaust and Strategic Bombing*, Boulder: Westview Press.
- Marwick, A. (ed.) (1988) *Total War and Social Change*, New York: St. Martin Press.
- Mazower, M. (2003) *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Parker, G. (2014) *Cambridge Savaş Tarihi*, (çev. F. Tayanç ve T. Tayanç), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Schneider, J. J. (1994) *The Structure of Strategic Revolution: Total War and the Roots of the Soviet Warfare State*, San Martin: Presidio Press.
- Tilly, C. (2001) *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, (çev. Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi.
- Weiss, L. ve Hobson, J. M. (1999) *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, (çev. Kıvanç Dünder), Ankara: Dost Kitabevi.
- Wright, G. (1968) *The Ordeal of Total War: 1939-1945*, New York: Harper Torchbooks.